

NOVÁK ISTVÁN

A KATOLIKUS NEVELÉS TEOLÓGIAI SZEMPONTJAI

Bevezetés

Az állami iskolafenntartó utáni második legnagyobb köznevelési intézményrendszer és szakképzési, valamint egyetemi fenntartó vezetője a 70. születésnapját ünneplő dr. Ternyák Csaba érsek úr. E tanulmányban arra keresek választ, milyen teológiai alapokon szerveződik a katolikus oktatás és nevelés ezen óriási halmaza, amelyben mára az óvodától az egyetemig szinte minden fontos szegmens helyet kap.

Krisztológiai szempontok

A tizenkét éves Jézus elveszett a templomban.¹ Szülei keresik, majd meglepődnek, amikor ott találják a jeruzsálemi templomban. Jézus kifejti, hogy neki az atyai házban kell lennie. Vegyünk észre egy lehetőséget a katolikus iskola és Jézus jelenléte között. Ha Krisztus fontos az intézményeinkben, akkor ott Őt nem vendégként fogadjuk, hanem otthont készítünk neki.²

Vagyis ez a bibliai jelenet arra biztat minket, hogy legyünk otthont adó keresztények a katolikus iskolákban. Ez egyébként kihat az ott dolgozók és tanulók életére is. A krisztológia mint a fundamentális teológia fontos ága megkülönbözteti a feltámadás előtti és a feltámadás utáni Krisztust.³ A katolikus iskolákban érdemes mindkettőre koncentrálni. Hiszen a tanítványok sem tudták megérteni, hogy Jézusnak fel kell támadnia.⁴ Éppen ezért Jézust úgy kell ábrázolni intézményeinkben, mint aki egyszerre van közülünk és ugyanakkor Istentől. A valóságos Istent és valóságos embert kell együttesen bemutatni,

¹ Vö. Lk 2,41–52.

² Iskoláink egy részében ma már van kápolna. Ne essünk tévedésbe, ez nem helyettesíti a közösségi plébániát. Az iskolai kápolna egy olyan hely, ahol Krisztus jelenléte akár napközben többször is megszólít és odahív. Egy-egy osztálymise, egy-egy közös imádság mindenképpen fontos, de hagyjuk, hogy az igazi közösség a megtapasztalt Krisztusból a plébánia közössége felé áradjon, és onnan tegye ízesebbé a világot.

³ Vö. KRÁNITZ, M., *Alapvető hittan*, SZIT, Budapest 2015, 127–238. A mű harmadik fő része Jézus Krisztus személyével foglalkozik. Ezenkívül a földi és feltámadt Krisztust mutatja be: KASPER, W., *Jézus a Krisztus*, Vigília, Budapest 1996, 67–182.

⁴ „Akkor bement a másik tanítvány is, aki először ért a sírhoz. Látta mindezt és hitt. Addig ugyanis még nem értették meg, hogy Jézusnak fel kellett támadnia a halálból.” Jn 20,9.

a feltámadottat, aki azonban már feltámadása előtt is olyan tetteket vitt végbe, és oly módon tanított, aminek hatása van a mi életünkre.

Krisztus személye azért meghatározó az intézményeink életében, mert az Ő személyes jelenléte teszi érthetővé, hogy nem eszméről, nem ideológiáról van szó, amikor keresztények vagyunk, hanem a személyes Krisztus követői vagyunk. Nem egyszerű ezt megvalósítani. Hiszen úgy kell bemutatni Krisztust, mint aki egy közülünk, egy történelmi személy, ugyanakkor több is nálunk. Ő az Isten fia, a Megváltó. Azok a krisztológiai címek, amelyek a Bibliában megtalálhatóak, már abban az időben sem voltak egyértelműek mindenki számára, ugyanígy a Krisztus személyével kapcsolatos teológiai igazságok is lassan kristályosodtak ki, számos eretnekséggel vívott csatán át.⁵ Mára a katolikus fenntartású intézményekben már mindenki hallott Krisztusról, és folyamatosan hall róla. A hit pedig hallásból ered. Erre ad jó lehetőséget a főegyházmegei fenntartás, és ennek teremtette meg szélesebb lehetőségét Érsek úr, amikor 2010 után egyre több intézmény adott otthont Krisztusnak.

Krisztus a tanító

Mit kell megtanulnia a mai tanítóknak és tanároknak Jézus Krisztustól, a legfőbb Mestertől?⁶ Valószínűleg nem tévedünk sokat, ha arra utalunk, hogy a mai pedagógustársadalom akkor tudja teljesíteni feladatát, ha előtte olyan példák vannak, amelyből valóban lehet tanulni. Mi egyetlen olyan Tanítót ismerünk, akinek szavai és tettei összhangban voltak egymással, és akitől mindannyian tanulhatunk. Ez a Tanító Jézus Krisztus, akinek példájára a katolikus nevelés és oktatás feladatát bármely tanítónak és tanárnak végeznie kell.

Meg kell fogalmaznunk a következőt: a katolikus iskolában a hitoktatás nem egy tantárgy a sok közül, hanem sokkal inkább egy módszer, amelynek segítségével minden iskolai órán – bármely tárgyat is oktassa – a pedagógus munkáját át kell hogy hassa a Krisztusba vetett hit és a Jézustól megtanult nevelői és tanítói munka egésze.

Az állami fenntartású iskolákban is meg lehet találni Krisztust, hiszen lehetőség van hittanórákon való részvételre, azonban a katolikus iskolát éppen az különbözteti meg az egyéb fenntartású intézménytől, hogy ott minden nap és minden órában Krisztus áll a középpontban mint Tanító; nemcsak a hittanórán, hanem mindig és mindenkor.⁷

⁵ Vö. VANYÓ, L., *Bevezetés az ókereszténykor dogmatörténetébe*, SZIT, Budapest 2009. Az egész mű számos fejezetben tárgyalja az említett kor krisztológiai kérdéseit.

⁶ Jézus mint rabbi, mint Mester is megjelenik az Újszövetségben. Erről ír: KOVÁCS, A., *A tanító Jézus*, in *Ezerszínű világ. Dolgozatok a neveléstörténet köréből*, szerk. KÉRI, K., Pécsi Tudományegyetem Tanárképző Intézet, Pécs 2000. <http://vmek.oszk.hu/01800/01887/html/ezersz12.htm> – utolsó letöltés: 2023. április 19.

⁷ Az alábbi német nyelvű oldalon Jézusról mint tanárról, tanítóról, pedagógusról lehet olvasni. Németországban különösen fontos, hogy a multikulturális iskolarendszerben Krisztus valóban jelen legyen. Az iszlám vallás és

Ennek alapját az a korszerű pedagógiai szemlélet hatja át, amely azt ábrázolja, hogy a krisztusi tanítás jelen van mindenben. A természettudományok Isten nélkül a sötétségbe vezetnek, hiszen nincs egy végső válasz a miértekre. A történelem menetét ki értené meg Istennek, a történelem urának jelenléte nélkül? Ha a művészetekre gondolunk, ki tudná Isten nélkül megmagyarázni a szép fogalmát?

Az egyház és az iskola

Ha a pedagógusok szemszögéből nézzük, a meghívásnak egy sajátos formája jelenik meg a katolikus intézményekben. Bár a legtöbb katolikus iskolában a pedagógusok megkeresztelt emberek, valójában sok esetben csak névleg tartoznak a keresztény közösséghez. Az egyházhoz való tartozás első fontos szempontja azonban mégiscsak a keresztség. Ahogyan a teológia tanítja, minden ember a keresztség révén tagozódik be az egyházba. A szentségtan is utal arra, hogy az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében tagjai lesznek a megkeresztelték az egyháznak.⁸

Ezt a tagságot – mint egy szívben hordozott tagságot – a korábban vallásukat nem gyakorló pedagógusok⁹ ki tudják bontakoztatni az egyház által fenntartott új intézményben. Gondoljunk az első keresztényekre, akik nagyon sokszor azt sem tudták, hogy van Szentlélek.¹⁰ Mégis várták annak eljövetelét, az egyháznak közöttük való megszületését és az ahhoz való csatlakozást.¹¹ A katolikus iskola pedagógusai egy új meghívást kapnak az egyháztól, amely szerint keresztségük által egyébként is megszerzett tagsági jogukat nyíltan meg tudják élni, és ezáltal jobban tudnak kapcsolódni Krisztushoz. Vegyük észre, hogy megismétlődik az apostolok meghívásának története, amikor is a különböző okok miatt egyházi fenntartásba került intézmények pedagógusait és dolgozóit Krisztus egyháza megszólítja,¹² és így választ adhatnak egyházhoz való tartozásuk kérdésére.¹³

kultúra Mohamedet állítja középpontba, a keresztény iskolarendszerünk sem mondhat le Krisztus bemutatásáról. Krisztus számunkra a követendő példa, akiért életünket is alakítjuk, változtatjuk, vagyis nevelődünk. Vö. *Jesus, der Lehrer. Didaktische Dimensionen der Christologie*, Master-Vorlesung im Sommersemester 2013. http://www.kath.ruhr-uni-bochum.de/imperia/md/content/nt/nt/aktuellvorlesungen/vorlesungsskripte/download/vlskriptess2013/skript_jesus_der_lehrer_ss_2013.pdf – utolsó letöltés: 2023. május 06.

⁸ Mk 16,15–18.

⁹ A valláspedagógia foglalkozik a keresztény nevelés elméleti és gyakorlati kérdéseivel. Vö. CSANÁD, B., *Keresztény valláspedagógia*, Jel Könyvkiadó, Budapest 2001.

¹⁰ ApCsel 19,2.

¹¹ Vö. ApCsel 2. fejezet.

¹² A keresztény nevelés egyik szempontja az egyház megismertetése. Erről ld. RANWEZ, P., *A kisgyermek vallási nevelése*, Jel Kiadó, Budapest 2001. (eredeti cím: *L'aube de la vie chrétienne; Suggestions pour les parents Lumen Vitae*, 1967.)

¹³ A magyar egyháztörténelem a II. világháború után 45 éven keresztül az elnyomás időszakát élte a többi kommunista országgal együtt.

Fontos megemlíteni, hogy az egyházi iskolában a közös munka arról szól, hogy a diákokat elvezessük Krisztushoz. Mondhatjuk azt, hogy ők az a kíváncsi tömeg, akik hol közelebről, hol távolabbról figyelik az egyházat.

Ahogy Heinrich Timmerevers¹⁴ püspök úr fogalmazta 2011. október 24-én Jászberényben tartott beszédében: „*Die Kirche ist die Schule, die Schule ist die Kirche*”. Vagyis az iskola mintegy egyházként működik, annak egy sajátos változata, a templom pedig mintegy tovább folytatja az iskolai munkát a lelki nevelés által. A püspöki beszéd arra is utal, hogy a katolikus iskolák egy olyan új alkalmat jelentenek a fiatalok megszólítására, amelyet nem szabad elszalasztanunk.

Emlékezzünk arra az újszövetségi történetre, amikor Jézus találkozik a gazdag ifjúval, és elmondja neki, hogy milyen feltételek mellett nyerheti el Isten országát. Mondhatjuk azt, hogy a katolikus iskola arra szolgál, hogy Jézus megszólítsa a fiatalokat, s egy sajátos egyházi közösséget felépítsen – nem elsősorban az iskola épületében, hanem a gyermekek, fiatalok lelkében.¹⁵

A köznevelés mint szentségre felkészítő hely

Az egyházat mint „szentséget” mutathatjuk be, olyan aspektusból, amelynek lényege, a szentségi életre való törekvés.¹⁶ Emeljük ki a liturgia szerepét ebből a modelltől. A II. Vatikáni Zsinat az egyház szentségi hódolatát csúcsként és forrásként jellemzi akkor, amikor a liturgiáról beszél.¹⁷ Az egyház önmagában szentség, mondja a zsinat, ugyanakkor létezik a hét szentség, amelyben megnyilvánul az egyház szentségi arculata.¹⁸

Tételezzük fel azt az ideális esetet, hogy a katolikus iskola diákjai, amikor belépnek az iskolába, megkeresztelt római katolikus gyermekek. Ebben az esetben már az egyházhoz tartoznak, az első szentség részesei lehetnek, és így hordozzák Krisztus szentségi arculatát. A katolikus iskola hitoktatása és nevelési elvei fontosnak tartják, hogy aki még nincs

¹⁴ Heinrich Timmerevers jelenleg a Dresda-Meissen Egyházmegye püspöke. 2001 és 2016 között Vechta városában segédpüspöki tisztségben szolgált. Számos feladatai közül említésre méltó a Ludgerus Schule mint katolikus iskola működtetése Vechta városában. 2011-ben Jászberényben a Nagyboldogasszony Kéttannyelvű Katolikus Iskola gimnáziuma új épületének megáldásakor hangzott el fenti címmel beszéde. Életrajzát ld. https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Timmerevers – utolsó letöltés: 2022. október 11.

¹⁵ Vö. FRANZ H. – HELL S., *Über Schule reden, -Zum profil katholischer Schulen in der Diözese Würzburg*, Echter, Würzburg 2016.

¹⁶ Vö. MCPARTLAN, P., *Az üdvösség szentsége-bevezetés az eucharisztikus egyháztanba*, L'Harmattan, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest 2015.

¹⁷ Lumen Gentium 11; Sacrosanctum Concilium 2. (SC)

¹⁸ SC 26; Ad Gentes 5.

megkeresztelve, de a katolikus iskolát választja, annak lehetősége legyen, miután megismeri az egyházat, a keresztség szentségén keresztül ahhoz csatlakozni.

Így válik láthatóvá, hogy a meg nem kereszteltek Krisztus egyetlen egyházának tagjai lehetnek. A katolikus iskola egyik feladata, hogy az Eukarisztia vételére és a bérmálkozásra felkészítsen, ezzel együtt a bűnbocsánat szentségére is előkészítse a diákokat. Ezeket a beavató, illetve bevezető szentségeket oly módon tudja az iskola értékessé tenni, ha tudatossá teszi, hogy ezeknek a szentségeknek a segítségével egyre közelebb kerülünk Krisztus titokzatos testéhez.

Az egyház szentségi arculata olyan módon tud megmutatkozni ezen felkészítés során, amelyet a plébánia közössége ma már csak nagyon kevés helyen tud megadni. Gondoljunk a rendszeres találkozás, a heti két hittanóra keretére, a felkészítés intenzív formájára és arra, hogy az általános iskolán túl mindezekre a középiskolában is sor kerülhet, ha például egy megkeresztelt diák csak ebben az életkorban csatlakozik a katolikus iskolához.

Az egyházi intézményrendszer és a plébánia szimbiózisban kell hogy legyenek. A kettő kapcsolata adja az egyház szentségi arculatát. Az iskola elindít, a plébánia befogad és élővé teszi a „miniközösségben” megvalósuló szentségi jelenléte. A beavató szentségek vétele pedig a plébániához köthet az iskola munkájának segítségével. Így válik az egyház szentségi jelenléte időközön túli eszközzé a nevelés folyamatában és az egyház további tevékenységének alapjává.

A vallásszabadság kérdése intézményeinkben¹⁹

Amikor Jézus közösséget alapít, akkor azzal a szándékkal teszi, hogy az Ő jelenléte által az egyház élő legyen. Jézus azonban nem kötelező erővel hívja magához követőit, csak az tud Hozzá menni, aki erre kegyelmet és erőt kap, és ehhez a szabad akaratával hozzájárul. Krisztus nem erőszakos, szemben számos vallási közösséggel, hanem meghívást ad az Őt követő életformára.

¹⁹ A vallásszabadság nem azt jelenti a mi egyházi olvasatunk szerint, hogy az életünk egyik tulajdonsága az, hogy homo religiosus vagyunk, és ezt gyakoroljuk például vasárnaponként, hanem azt, hogy mivel homo religiosus vagyunk, és ez fontos, sőt a legfontosabb számunkra, ezért a vallásunk megnyilvánulása nem csupán vasárnapra, hanem hétköznapra, az élet minden területére és a közoktatásra is vonatkozik. Az idézett jelentésben a szekularizmus jelenik meg mint a vallásszabadsághoz kapcsolódó vagy éppen annak „alapját képező” érték. Érdekes e helyen is utalni a mai keresztény Európa és az iszlám gondolkodásmódja közötti kapcsolatra. A szekularizáció ugyanis nem érték az iszlám számára még a nevelésben, az állami oktatásban sem. Bár van vallásfejlődés az iszlám teológiában és eszmerendszerben, de nem hangsúlyozzák a vallás és az állam szétválasztását, nem hangsúlyozzák a magánélet és vallás egyéni jogait, hanem minden a közösségért van, ami elsősorban az iszlám családban, másodsorban a közösségben és vágyként pedig olykor egy iszlám alapokon álló államban valósítható meg. E kérdéstről azért kellett röviden szólunk, mert az erősen szekularizált Európában érdemes odafigyelnünk saját keresztény hagyományainkra, érdemes látnunk, hogy mit rontottunk el az európai társadalom kialakításakor, és érdemes tanulnunk a fentebb megfogalmazottakból.

A vallásszabadság először is arra való készséget jelent, hogy a vallási közösségek tanításukat megfelelő módon, helyen és időben elmondhassák; hiszen az a cél, hogy hallható módon jelenjen meg a tanítás. Egyházunk szemszögéből a vallásszabadság ettől sokkal több. Jelenti először is azt a szubsztanciát, hogy a köznevelésben jogunk legyen arra, hogy azokat a diákokat elérjük, akik nyitottak a hit meghallására. Ez csak úgy történhet meg, ha vannak olyan intézményeink, ahol nincs szükség a visszavonulásra, hanem az adott keretek között egy élő egyház működhet az iskola falai között. Krisztus tanítása egyértelmű: „*Tegyétek tanítványommá az összes népeket!*”²⁰

A II. Vatikáni Zsinat optimistán tekintett a jövő felé, amikor azt állította: „*Közismert tény, hogy napjainkban az emberek megkívánják, hogy a vallást magánéletükben és nyilvánosan is szabadon megvallhassák, sőt a vallásszabadságot már a legtöbb állam alkotmánya polgári jognak nyilvánítja, s nemzetközi okmányok ünnepélyesen elismerik.*”²¹ A zsinati atyák örömmel tekintettek e jelenségre. Ugyanakkor mára látjuk, hogy a vallásszabadság „divatja” sok esetben pont a keresztény felekezeteket mintha kihagyná a pozitív szemléletből. A köznevelés ugyanakkor egy olyan terület, ahol előtérbe kerül Krisztus egyháza és a hit megélésének lehetősége. Ezt a jogot a hazai jogszabályok is garantálják, de ettől is fontosabb, hogy egyházunknak olyan távlatai nyíltak a katolikus intézmények által, hogy a hallásból eredő hitet itt valóban meghallhatja mindenki.

A zsinat így fogalmazott: „*De vannak olyan országok is, melyekben jóllehet alkotmányuk elismeri a vallásos kultusz szabadságát, maga a közhatalom arra törekszik, hogy a polgárokat visszatartsa a vallástól és a vallásos közösségek életét nagyon nehézzé és veszélyeztetetté tegye.*”²² A mai kor szelleme Európában nagyon sajátos: szinte minden közösség elismerést kap az unióban, azonban a kereszténység szabadsága olykor háttérbe szorul.²³

A zsinatnak azonban egyértelmű álláspontja az, hogy a vallásszabadság igazi érték, amellyel élni és nem visszaélni kell. „*Korunk e kedvező jeleit örvendező lélekkel üdvözölve, a szomorú tényeket viszont fájdalommal tudomásul véve a Szent Zsinat a katolikusokat buzdítja és minden embert nagyon kér, hogy igen figyelmesen fontolják meg: az emberi család jelen állapotában mennyire szükséges a vallásszabadság.*”²⁴ A zsinat máig hatóan érvényes

²⁰ Mt 28,19.

²¹ Dignitatis Humanae 15. (DH)

²² DH 15.

²³ Érdemes végiggondolni, hogy a vallásszabadság kérdésköréhez is tartozó ökumenizmusnak mennyire lehet terepe és helyszíne a katolikus iskola. Talán sehol máshol nincs nagyobb ökumené, mint azokban az iskolákban, ahol a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia és egyes keresztény felekezetek között létrejött egykori megállapodás alapján egy időben, egy iskolában több felekezet lelkésze vagy hitoktatója jelenik meg. Az ökumenizmus dimenziójáról Schütte tanulmánya világosan bemutatja a kapcsolódási pontokat és a vallásszabadság és ökumenizmus kérdéseit. Vö. SCHÜTTE, H., *Glaube im ökumenischen Verständnis*, Bonifatius-Lembeck, Paderborn, Frankfurt am Main 1993.

²⁴ DH 15.

módon fogalmazza meg hitvallását, amely ugyan csorbát szenved manapság is, azonban az intézményeinkben folyó hitátadási program valóban segíthet legalább abban, hogy toleránsan, de nem szinkretistán fogadjuk el egymást a béke és a boldogság miatt, ami azonban nem elvtelenség és nem hitelhagyás.

Ahogy a zsinat fogalmazza: „Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nemzetek napról napra mindinkább egységre lépnek, a különböző műveltségű és vallású emberek között is mind szorosabbá válnak a kapcsolatok, s végül növekedőben van az emberek egyéni felelősségtudata. Ezért, hogy az emberi nemen belül békés és harmonikus kapcsolatok létre jöjjenek és megerősödjenek, a vallásszabadságot az egész földön hathatós jogvédelemmel kell biztosítani, és tiszteletben kell tartani az emberek legfőbb kötelességét és jogát arra, hogy a társadalomban szabadon gyakorolják vallásukat.”²⁵

A vallásszabadság az intézményeink esetében egy óriási lehetőség arra, hogy Krisztus tanítása megjelenhessen a szekularizált világban. Bár a semlegesség elvét még ma is sokan vallják hazánkban és Európában egyaránt, a teológusok és egyre több más tudomány képviselői rádöbbennek a mai nyugati multikulturalizmus, globalizáció és vallási „túlkínálat” miatt, hogy új lényegi elemekkel kell kiegészíteni a vallásszabadság elvét. Az iskolában megjelenő „multireligioizmus” miatt például Ausztriában komoly kérdésként jelenik meg, hogy a vallások, ezen belül is az iszlám hozzátartozik-e a mindennapokhoz. E kérdésre választ adva egyébként a vallásszabadság kérdését is érinti feleletünk.²⁶

A szekularizált világ a vallásszabadság alatt a szétválasztást értette és érti. A teológia világa a legtöbb és legjelentősebb vallások szerint azonban arra utal, hogy a vallásszabadságnak nem az az értelme, hogy szabadon távol lehetek a vallástól, hanem hogy az értelemszerűen összetartozik a mindennapi élettel.

Ennek tükröképe lehet a hazai teológia új szempontjainak a kidolgozása. Egyrészt a hitoktatás nem elégedhet meg a saját hitigazságunk megtanításával, sőt ez a minimumszintet sem jelenti. A mai, egyszerre szekularizált és egyszerre eszmékkel telezsúfolt világban olyan módon kell Krisztus egyetlen igazságát közvetíteni, amire felfigyelnek és odafigyelnek az emberek. Krisztus igazsága nem olvasható össze sem a szekularizált eszmékkel, sem más vallások eszméivel. Egyházunk mindemellett azonban keresi a kapcsolatot a szekularizált világban mindazokkal, akik nem ellenségként, hanem megismerhető barátként tekintenek

²⁵ DH 15.

²⁶ Vö. NOWAK, R. – KOCINA, E., *Gehört der Islam zu Österreich?*, Molden, Wien 2018, 55–63. A két szerző fejezetekre bontva keresi az iszlámmal való együttélés lehetőségét és a hatodik fejezetben az iskola és az iszlám, vagyis a vallás szerepét kutatja. A fejezetben a böjt és ima kérdése vetődik fel. Van-e értelme böjttőlni ima nélkül, koplalni vallás és hit nélkül, van-e értelme imádkozni böjt, vagyis lemondás nélkül? E kérdésekre adott válasz átvezet bennünket a vallásszabadság területére. A kettő összetartozik az iszlám és a kereszténység világában. Az értelmet kell keresni és azt megtalálva közös megoldásra jutni.

ránk. A vallásszabadság a tolerancia és a másik megismerésére tett kísérletet is jelenti, de ez csak akkor eredményes, ha nem a saját hit, illetve vallás elhagyására biztat.²⁷

²⁷ Érdekes tanulmányt olvashatunk a Frielingsdorf szerkesztésében megjelent kötetben. Az egyik tanulmány a barátságot hozza példának a személyes hit kibontakozásával kapcsolatban. Állíthatjuk, hogy a barátságnak a vallásszabadság kérdésében is nagy szerep jut, katolikus iskoláink ennek is lehetőséget biztosíthatnak, akár az ökumenizmus alapján, akár a dialógusra való képesség szerint. Vö. FRIELINGSDORF, K., (Hg.) *Entfaltung der Persönlichkeit im Glauben*, Grünewald, Mainz 1996, 139–149.